

ارتباط ساختار فضایی معماری حرم رضوی با آداب زیارت

چکیده

زیارت ائمه و اولیای الهی می‌تواند زمینه‌ساز رشد و کسب فضائل اخلاقی برای انسان باشد و در ارتقای معنویت در جامعه نقش سازنده‌ای داشته باشد. رعایت آداب زیارت، زمینه‌ساز قرارگرفتن افراد در مسیر این رشد و کمال است. آداب زیارت از سوی امامان معصوم در روایات مختلف ذکر شده است. حرم امام رضا (ع) به‌عنوان یک مکان مهم زیارتی همواره مورد توجه معماران و هنرمندان مسلمان بوده است. معماری اسلامی این مجموعه با ایجاد فضایی معنوی می‌تواند نقش مهمی در رشد و ارتقای فضائل اخلاقی زائران داشته باشد. طراحی حرم رضوی در طول دوره‌های گذشته همواره متناسب با آداب زیارت گام برداشته است. تحقیق حاضر بررسی معماری اسلامی حرم رضوی در دوره‌های گذشته و دوره معاصر، براساس آداب زیارت و با هدف شناسایی و ارتقای مؤلفه‌های موجود در توسعه مجموعه حرم است. باید ببینیم طراحی توسعه حرم رضوی در دوره معاصر توانسته فضای مناسبی برای آداب زیارت باشد؟ ابتدا با مراجعه به روایات ائمه و سخنان بزرگان دین، اصول زیارت و آداب زیارت استخراج و در دو بخش آداب‌مندی و هدفمندی زیارت احصا شده و از سویی دیگر، معماری اسلامی حرم رضوی، در دو بُعد خدامحور و انسان‌محور معرفی شده است. در نهایت به‌عنوان نتیجه تحقیق مشخص شد که در طرح توسعه حرم در دوره معاصر توجه کم‌تری به معماری اسلامی متناسب با آداب زیارت شده است و در اولویت اول طراحان قرار نگرفته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی اهمیت زیارت در چگونگی طراحی حرم رضوی.
۲. بررسی میزان توجه به آداب زیارت در طرح توسعه حرم رضوی در دوره معاصر.

سوالات پژوهش:

۱. آداب زیارت چه جایگاهی در حرم رضوی و طراحی آن دارد؟
۲. در طرح توسعه حرم رضوی در دوره معاصر تا چه میزان به مسئله آداب زیارت توجه شده است؟

کلیدواژه‌ها: معماری اسلامی، زیارت، حرم رضوی، معماری معاصر، حرم مطهر رضوی.

مقدمه

زیارت، رفتن به قصد دیدار مکانی مقدس و بدون فراخوان و دعوت و با خواست درونی است. در فرهنگ شیعی زیارت امامان معصوم (ع)، امامزادگان و بزرگان دین توصیه شده است. از این رو، یکی از فواید زیارت خاندان وحی و بزرگداشت نام و یاد آنان را موجب تقرب و نزدیکی به خدا و جلب عنایت و توجه ویژه او برشمرده‌اند. معماری اسلامی مرتبط با زیارت نیز از سوی معماران مسلمان همواره مورد توجه بوده است. در بناهای مربوط به زیارتگاه‌ها، اصول و مبانی معماری اسلامی در ایجاد فضاهای واسطه و ارتباطی، روحیه و آمادگی لازم را جهت زیارت و دعا برای مخاطبان فراهم می‌کند. انسان‌ها به دلیل وابستگی‌های مادی و روزمره با ورود به این فضاهای معنوی، آرامش روحی جهت زیارت پیدا می‌کنند. معماری حرم امام رضا (ع) در شهر مشهد، به‌عنوان بزرگ‌ترین مجموعه زیارتگاهی ایران همواره از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. در دوره‌های مختلف، توسعه این مجموعه به دلیل افزایش جمعیت، دیدگاه حاکمان و شرایط فرهنگی، اجتماعی و سیاسی اجتناب‌ناپذیر بوده است.

طراحان و معماران مسلمان در دوره‌های مختلف سعی کرده‌اند در توسعه حرم، از معماری اسلامی مرتبط با زیارت بهره ببرند و این امر در معماری فضاهای موجود کاملاً مشهود است. در عصر حاضر، دوره جمهوری اسلامی توسعه مجموعه حرم و بافت پیرامونی آن سرعت بیشتری گرفته است. حضور همیشگی زائران و در طول شبانه‌روز جهت زیارت و مناسک عبادی، و شرایط ویژه این زیارتگاه بزرگ در جهان اسلام، ضرورت توجه به طراحی، معماری و گسترش فضای معنوی در مجموعه حرم و فضای پیرامونی آن را بیشتر یادآور می‌شود.

پژوهشگران زیادی موضوع توسعه حرم رضوی را مورد توجه قرار داده‌اند که بیشتر آن‌ها از دیدگاه شهرسازی به این موضوع پرداخته‌اند. همچنین موضوع زیارت و تأثیرات آن بر مخاطبان در دوره جدید مورد توجه محققین بوده است. حال این پرسش مطرح است که در توسعه حرم رضوی چه مؤلفه‌هایی مدنظر طراحان بوده است؟ و آیا مؤلفه‌های توسعه حرم رضوی کارایی لازم در ایجاد یک فضای معنوی متناسب با زیارت را داشته‌اند؟ هدف از این پژوهش مطالعه سیر تاریخی توسعه کالبدی حرم رضوی و عوامل تأثیرگذار بر آن در دوره معاصر و همچنین تبیین مؤلفه‌های مؤثر در ارتقای روح معنوی حرم رضوی باتوجه به آیین زیارت در فرهنگ شیعی است. مطالعه سیر تاریخی توسعه کالبدی حرم رضوی و عوامل تأثیرگذار در معماری اسلامی این مجموعه، موجب تبیین مؤلفه‌های مؤثر در ارتقای روح معنوی حرم رضوی باتوجه به آیین زیارت در فرهنگ شیعی می‌شود. طراحان در دوره‌های مختلف با برداشتی مفهوم‌گرا از اصول و مبانی معماری اسلامی و باتوجه به اصل خدامحوری، بناها، تزئینات و همچنین بافت پیرامونی حرم را ایجاد کرده‌اند. در دوره معاصر نیز هرچند به این اصول توجه شده است؛ اما در طراحی برخی اماکن با برداشتی فرم‌گرا از معماری اسلامی موجب تضعیف روح معنوی فضا و القای حس روزمرگی در زائران شده است. نگاه فرم‌گرا و عدم توجه به آداب زیارت و ایجاد فضای معنوی، می‌تواند موجب تقدس‌زدایی در طرح توسعه حرم رضوی شود. از این رو، در توسعه مجموعه حرم و بافت پیرامونی آن نیاز به راهکارهایی مؤثر برای حفظ ابعاد هویتی و فرهنگی مرتبط با آداب زیارت بیشتر احساس می‌شود.

ماهیت این پژوهش، کاربردی-بنیادی است. این تحقیق به صورت کیفی و با روش تحلیلی - تاریخی انجام می‌شود که در تحلیل داده‌ها مؤلفه‌های معمارانه و فرهنگی-دینی را مورد ملاحظه قرار خواهد داد. جامعه پژوهش شامل مجموعه حرم رضوی و بافت پیرامونی آن است و گردآوری داده‌های تحقیق به صورت کتابخانه‌ای و میدانی است.

در بحث توسعه حرم رضوی، پژوهش‌های موجود اغلب منحصر به بررسی بافت پیرامونی حرم بوده‌اند. مجموعه حرم رضوی نیز از نگاه معماران و شهرسازان غالباً به عنوان بافت شهری مورد توجه قرار گرفته است. در این پژوهش، به توسعه مجموعه حرم در دوره معاصر، با در نظر گرفتن فضای معنوی و با تأکید بر آداب زیارت توجه شده است که پیش از این کمتر مورد توجه قرار گرفته است. جایگاه هنر و معماری اسلامی در حرم رضوی و تناسب آن با آداب و آیین زیارت در دوره معاصر مورد توجه قرار گرفته است. از جمله مقاله‌ای با عنوان «بازشناسی نظام معانی محیطی در محله‌های تاریخی با تأکید بر تحولات اجتماعی مخاطبان» (کاظمی و بهزادفر ۱۳۹۲)، چگونگی ادراک معانی محیطی از سوی مخاطبان و سنجش گوناگونی‌های آن، بر پایه تفاوت در سطح تحول‌یافتگی اجتماعی افراد صورت گرفته است؛ یافته‌ها نشان می‌دهد که افراد با سطح تحول‌یافتگی پایین‌تر به دنبال کشف معانی گذشته، افراد با سطح تحول‌یافتگی بالا به دنبال خلق معانی جدید و دسته سوم که در گروه میانه (که درصد بالایی را تشکیل می‌دهند) قرار می‌گیرند، در پی تغییر معانی دیروز و تداوم آن‌ها متناسب با شرایط تحولات امروزی هستند. در پژوهشی دیگر با عنوان اصول توسعه کالبدی حرم مطهر رضوی با تأکید بر تحولات تاریخی قرن نهم هجری قمری (صدری‌کیا، ۱۳۹۴)، پیشینه معماری حرم و نحوه توسعه آن بررسی شده است و نتیجه آن این است که مجموعه بارگاه رضوی در طی ادوار مختلف تکوین و تکامل کالبدی خود را پیموده است.

در پژوهشی با عنوان تغییر ادراک معنا از حرم امام رضا (ع) در نسبت با زمان (مطلبی، ۱۳۹۵)، تغییر وجوه معنایی ادراک منظر بافت پیرامون حرم رضوی، در گذر زمان مورد توجه قرار گرفته و نتیجه حاصل شده گویای این مطلب است که به سبب ظرفیت پایین بافت کنونی پیرامون حرم ادراک افراد تحت تأثیر قرار گرفته است. در پژوهشی دیگر با عنوان ارزش‌های تاریخی حرم مطهر رضوی در شکل‌گیری و توسعه شهر مشهد مقدس (توسلی، وحید، ۱۳۹۶)، نقش حرم رضوی در ایجاد شهر مشهد و حفظ میراث و هنر اسلامی مشهد مورد توجه قرار گرفته است و این نتیجه حاصل شده که به ارزش و میراث ملموس (مکان) و ناملموس (آداب و رسوم) در توسعه شهر مشهد توجه کم‌تری شده است. در پژوهشی با عنوان «ابعاد حقوقی طرح‌های نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده شهری نمونه موردی بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع) مشهد» (سلجوقی، ۱۳۹۴)، و همچنین مقالات: «نقش آینده‌پژوهی در مدیریت توسعه حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام و شهر مقدس مشهد»، (عزت، حیدری و سیدکلالی، ۱۳۹۰) و مقاله: «مدخلی بر گونه‌شناسی فضاهای عمومی شهری نمونه موردی: فضاهای عمومی در طرح بازسازی بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع)»، (قهرمانی، نقوی، ۱۳۹۶)، در بحث توسعه حرم رضوی پژوهش‌های موجود اغلب منحصر به بررسی بافت پیرامونی حرم بوده‌اند. مجموعه حرم رضوی نیز از نگاه معماران و شهرسازان غالباً به عنوان بافت شهری مورد توجه قرار گرفته است. در پژوهش حاضر توجه به توسعه مجموعه حرم در دوره معاصر، با در نظر گرفتن فضای معنوی و جایگاه هنر و معماری اسلامی با تأکید بر آداب زیارت توجه شده است که پیش از این کمتر مدنظر قرار گرفته است.

نتیجه‌گیری

حرم رضوی مجموعه‌ای مذهبی است که عموم مردم حق حضور در آن را دارند. در طول دوره‌های قبل از جمهوری اسلامی، احداث بناهای جدید و توسعه حرم امام رضا (ع)، براساس اصول و مبانی معماری اسلامی شکل گرفته است. از جمله صحن‌هایی مانند: صحن جمهوری اسلامی (صحن اسمال طلا)، صحن آزادی و عناصر وابسته مانند ایوان طلا و پنجره فولاد، همچنین مساجد مانند: مسجد بالاسر، مسجد گوهرشاد و مدارس و رواق‌ها و سقاخانه‌ها و... را می‌توان نام برد. در دوره معاصر نیز این هدف دنبال شده است. اما با شدت گرفتن توسعه حرم رضوی در ابعاد گسترده، در برخی بناها شاهد عدم توجه به معماری درون‌گرای اسلامی هستیم از جمله در صحن جامع رضوی. اصول و تفکر نهفته در معماری اسلامی متناسب با آداب زیارت در طراحی مجموعه حرم رضوی، می‌تواند راهگشا باشد. تکرار مکررات و برداشت سطحی و الگوبرداری از معماری اسلامی بدون در نظر گرفتن مؤلفه‌های اسلامی و آداب و اهداف زیارت، نوعی برداشت فرم‌گرا از معماری اسلامی است. تدقیق در دین اسلام و شناخت و به‌کارگیری آداب زیارت و همچنین شناخت و رعایت اصول و مبانی معماری اسلامی، موجب می‌شود طرح‌های توسعه حرم رضوی و آثار شکل‌گرفته زمینه‌ای برای رشد و کمال زائران باشد. طراحان باید با برداشتی مفهوم‌گرا از معماری اسلامی حرم رضوی، به ماندگاری این بنای مهم مذهبی کمک کنند. تفکر و اندیشه‌ای که سبب شده است تا معماری اسلامی ما هرگز کهنه و غیر کاربردی نشود و کاربرد منطقی و اساسی‌اش در هر دوره حفظ شده و ارتقای پیدا کند.

جست‌وجوی مؤلفه‌هایی همچون خدامحوری در معماری حرم رضوی و به‌کارگیری عناصر مفهوم‌گرا در طراحی و توسعه معاصر حرم، موجب خلق فضایی معنوی در مجموعه حرم امام رضا (ع) می‌شود. توجه به این مؤلفه‌ها و نمادها و اصول معماری اسلامی، موجب ارتقای جایگاه معنوی و تمرکزگرایی در مفهوم زیارت و حفظ شاخصه‌های هویت تاریخی فرهنگی در این مجموعه می‌شود.

فهرست منابع و مآخذ:

آذری، عباس؛ براتی، ناصر؛ میرمعینی، مهدی و محمدی اوجان، شادی. (۱۳۹۷). «بررسی الگوی حضورپذیری در حرم‌های مقدس و بافت پیرامونی آن‌ها؛ نمونه موردی: حرم مطهر امام رضا (ع) در شهر مشهد مقدس». اولین همایش بین‌المللی معماری و شهرسازی جهان اسلام در عصر جهانی شدن.

بورکهارت، تیتوس. (۱۳۷۰). جاودانگی هنر، مقالاتی از: تیتوس بورکهارت، سید حسین نصر، کارل گوستاو یونگ و پل والرئ. (ترجمه: سید محمد آوینی)، تهران: انتشارات برگ.

بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۶). «بررسی نقش خدامحوری در معماری مسلمانان». نشریه بین‌المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران، ۵(۱۸)، ۳۷-۴۴.

تقی‌زاده داوری، محمود. (۱۳۸۰). «نگاهی به جامعه‌شناسی زیارت». مجله معرفت، شماره ۴۵، ۶۱-۵۹.

توسلی، وحید. (۱۳۹۶). «ارزش‌های تاریخی حرم مطهر رضوی در شکل‌گیری و توسعه شهر مشهد مقدس». همایش بین‌المللی بازخوانی تمدن اسلامی و جهان شهر معنوی با تأکید بر شهر مقدس مشهد.

جوادی، شهره. (۱۳۸۶). «اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت و کوه)». فصلنامه باغ نظر، ش ۸، ۲۲-۱۲.

- خزائی، محمد. (۱۳۸۶). «حضور عناصر تزئینی ایرانی در روند شکل‌گیری تزئینات معماری سلجوقیان روم در آسیای صغیر (سده هفتم هجری)». کتاب ماه هنر، شماره ۱۰۳ و ۱۰۴، ۴۰-۴۴.
- دیشیدی، رضا. (۱۳۶۶). «هنر اسلامی همراه با زیارت آستان قدس رضوی». مجله هنر. شماره ۱۳، ۷۰-۸۶.
- ری‌شهری، محمد. (۱۳۸۴). الحج والعمرة فی الكتاب و السنه. قم: نشر دارالحدیث.
- سلجوقی، نسرین؛ سلجوقی، نسیم. (۱۳۹۵). «ابعاد حقوقی طرح‌های نوسازی و بهسازی بافت‌های فرسوده شهری نمونه موردی بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا (ع) مشهد». همایش ملی بافت‌های فرسوده شهری.
- شایسته‌فر، مهناز؛ صراف‌زاده، رامینه. (۱۳۸۹). «تجلی اسماء مقدس در تزئینات معماری امام‌زادگان و مقابر سده چهاردهم / هشتم شهر قم». دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، ۷(۱۳)، ۸۹-۱۰۸.
- شایسته فر، مهناز؛ خمسه، فرزانه. (۱۳۹۲). «فیروزه نگین مساجد (با نگاهی به مسجدهای گوهرشاد و کیود تبریز در سده نهم هجری قمری/پانزدهم میلادی)». مجله جلوه هنر، شماره ۱۰، ۸۹-۱۰۸.
- شهیدی، شریف؛ بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۸). «نقش خدامحوری در شکل‌دهی به ساختار، اجزا و عملکردهای معماری اسلامی». نشریه کتاب ماه. شماره ۱۲۷، ۴۶-۵۹.
- صدری کیا، سمیه. (۱۳۹۴). «اصول کالبدی حرم مطهر رضوی با تأکید بر تحولات تاریخی قرن نهم هجری قمری». ۶(۱۸)، ۴۷-۶۰.
- عابدی، احمد. (۱۳۷۶). فلسفه زیارت. (ترجمه و شرح رساله زیاره القبور فخر رازی). تهران: انتشارات زائر.
- عزت، علی‌اصغر؛ حیدری، صدر. (۱۳۹۰). «نقش آینده‌پژوهی در مدیریت توسعه حرم مطهر امام رضا علیه‌السلام و شهر مقدس مشهد». سومین کنفرانس برنامه‌ریزی شهری.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۸۱). مفاتیح‌الجنان. (ترجمه: کمره‌ای)، قم: انتشارات الهادی.
- کاظمی، علی؛ بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۲). «بازشناسی نظام معانی محیطی در محیط‌های تاریخی با تأکید بر تحولات اجتماعی مخاطبان»، فصلنامه مطالعات شهری. ۶، ۷۵-۸۸.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب. (۱۳۹۰). اصول کافی. (ترجمه: احمد بانپور)، مشهد: انتشارات استوار.
- گرایلی، فریدون. (۱۳۷۴). نیشابور شهر فیروزه. مشهد: خاوران.
- محدثی، جواد. (۱۳۸۶). «آداب زیارت». مجله فرهنگ کوثر شماره ۷۱، ۷۲-۸۶.
- مسعودی اصل، بهزاد؛ فرزین، احمدعلی و شهره جوادی و ناصر براتی. (۱۳۹۷). «مبانی معماری مقابر امامزادگان در ایران». مجله باغ نظر، ۱۵(۶۴)، ۵-۱۴.
- مطلبی، قاسم؛ اسلامی، فرشته. (۱۳۹۵). «تغییر ادراک معنا از حرم امام رضا (ع) در نسبت با زمان». دوفصلنامه فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی. ۲(۲)، ۱۵-۲۵.

نقی زاده، محمد. (۱۳۹۳). «هویت شهر و کمال بخشی به بافت تاریخی آن (مطالعه موردی: مشهد مقدس)». مجله هویت شهر. شماره ۱۹، ۳۹-۴۸.

یوسفی، علی؛ صدیق، غلامرضا؛ کهنسال، علیرضا و مکرری زاده، فهیمه. (۱۳۹۱). «پدیدارشناسی تجربی زیارت امام رضا (ع)». مجله مطالعات اجتماعی ایران، ۶(۳)، ۱۸۰-۱۹۸.